

המוסר היהודי וקומותיו

פרשת מטות פותחת בקיום ההתחייבויות (ל, ג), אחת הסוגיות הקובעות את "מוסריות השפה": "לֹא יִחַל דְּבָרוֹ כְּכֹל הַיֵּצֵא מִפִּי יַעֲשֶׂה". ברשימתי זאת מבקש אני לדון לא במקרה ספציפי זה אלא בתפיסה כוללנית של המוסר היהודי, תוך הבנה שהשורות המעטות שברשותי יעשו עוול לנושא. לדעתי המוסר היהודי הוא מבנה ובו שלוש קומות. רבי עקיבא הצביע על הקומה הראשונה כשקבע שהכלל הגדול במוסר הוא "וְאֶהְבֶּתָּ לְרֵעֶךָ כָּמוֹךָ". כְּמוֹךָ! עיקרו של המוסר מצוי ביכולת האדם לצאת ממקומו הסובייקטיבי ולשים עצמו במקומו של האחר. על פיתוח העיקרון הזה עמד הלל הזקן בנוסח השלילי שלו: "מה ששנאו עליך לא תעשה לחברך", נבנה יחד עולם בו נוריד את הסבל האנושי למינימום האפשרי.

כלל זה קבע את השוויון כעמוד התווך של המוסר. בתגובתו לכלל זה, הציע בן עזאי את העיקרון הבונה את הקומה השנייה: "ספר תולדות אדם כלל גדול מזה". ברקע דבריו מצוי הפסוק בבראשית (ה, א): "זֶה סֵפֶר תּוֹלְדֹת אָדָם... בְּדִמּוֹת אֱלֹהִים עָשָׂה אֹתוֹ", כלומר (אבות ג, יד): "חָבִיב אָדָם שֶׁנִּבְרָא בְּצֶלֶם". עיקרון זה מוליך אותנו מעבר לשוויון. נתאר לעצמנו קבוצה, המחליטה לבחור אחד מחבריה שינותח – ומתוך כך ימות – כדי לפתור את בעיית חברי הקבוצה הזקוקים כולם להשתלות איברים. נניח שבחירת הקורבן נעשית על פי גורל עיוור כשכל חברי הקבוצה, ללא יוצאים מן הכלל, משתתפים בו. עיקרון השוויון נשמר, ולמרות זאת הפיכת אדם למאגר חלקי חילוף פסול, הוא פוגע בעיקרון 'בריאת האדם בצלם א-להים'.

כדי להבין את הקומה השלישית ניעזר ברמב"ם שקבע שעלינו לנסח את הכלל של הלל בצורה חיובית. 'כלל גדול' שבדברי רבי עקיבא רומז לכך שממנו ניתן ללמוד "כללים קטנים": "לבקר חולים ולנחם אבלים... וללוות האורחים ולהתעסק בכל צרכי הקבורה... וכן לשמח הכלה והחתן ולסעודם בכל צרכיהם (כולל דירות להשכרה). ואלו הן גמילות חסדים שבגופו שאין להם שיעור... שכל מצוות אלו... הרי הן בכלל וְאֶהְבֶּתָּ לְרֵעֶךָ כָּמוֹךָ. כל הדברים שאתה רוצה שיעשו אותם לך אחרים, עשה אתה אותן לאחריך..." (הלכות אבל יד, א). אולם, נוסח חיובי בלתי נתון למימוש שלם. האם מותר לי לחסוך כסף כדי לעזור בעתיד לבני משפחתי, אם בכסף הזה יוכל להינצל ממוות חולה כלשהו, לא משנה אם אני מכירו או לא. אמנם כן, יש אוהבי אדם המפליגים לקצות תבל כדי לעזור לבני שבטים רחוקים הסובלים, אך מתוך כך מתכחשים לבני ביתם. לפנינו סינדרום פסיכולוגי לא נדיר, וכנגדו פסקו חז"ל שאין אנו פטורים מלעזור לעניי כל העולם, אך עניי עירנו קודמים. זאת למרות שהם מושכים פחות מהעניים האקזוטיים הרחוקים. זה נכון גם ביחס לחיים עצמם. כבגזענות הזולה הצבע קובע, אלא שהפעם זה לא צבע העור אלא צבע הפספורט. גורלך ייקבע אם הפספורט שלך כחול יותר,

או פחות. למרות שהמוסר המודרני הוא במוצהר אוניברסאלי, הרי בפועל אנו פועלים במעין מערכת של עיגולים, כשאחריותנו נחלשת כשאנו מתרחקים מהמרכז, בו מצוי 'אני'.

האם יש לנו מחויבות מוסרית גבוהה יותר כלפי אחינו היהודים? הרמב"ם חושב שכן. במציאות שלו הוא דיבר על "אחיך בתורה ובמצוות". נראה לי שהיום חייבים אנו להרחיב את מושג האח: "אחיך לנשק", או בערך: "אחיך שכמוך נדון לאשוויץ". שבטיות, פרטיקולריזם? הקומה השלישית משלימה את הבניין, בעיקרון שבה: "דרכי שלום". עיקרון זה מחזיר לנו את האוניברסאליות כדברי הרמב"ם בהלכות מלכים (י, יב): "אפילו העכו"ם ציוו חכמים לבקר חוליהם ולקבור מתיהם עם מתי ישראל ולפרנס ענייהם בכלל עניי ישראל מפני דרכי שלום הרי נאמר "טוב ה' לכל ורחמי על כל מעשיו" (תהלים קמה, ט) ונאמר "דרכיך דרכי נעם וכל נתיבותיך שלום" (משלי ג, יז). זה לא עיקרון הבא למנוע 'איבה' ואנטישמיות. 'דרכי שלום' הוא עיקרון תיאולוגי. לפנינו משוואה שעלינו לקרוא אותה מימין לשמאל ומשמאל לימין. מצד אחד "והלכת בדרךיו" (דברים כח, ט), בדרכי הקב"ה, עליו נאמר: "טוב ה' לכל". ובכיוון השני "ויראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך". העולם שופט את הקב"ה לפי התנהגות היהודים, לפי ההלכות שהם פוסקים. התנהגות בלתי מוסרית הופכת לחילול ה'. מי שלא עומד על כל שלושת הרמות חוטא במה שחז"ל כינו: קיצוץ בנטיעות, חילול ה' והרס המוסר היהודי.